

HET GEHEIM DER HUMANITEIT

En één van hen, zijnde een wetgeleerde, heeft gevraagd, Hem verzoekende, en zeggende: Meester, welk is het grote gebod in de wet? En Jezus zeide tot hem: Gij zult liefhebben de Here uw God met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand. Dit het eerste en het grote gebod. En het tweede, daaraan gelijk, is: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf. Matteüs 22: 35-39

Wij zijn ervan overtuigd dat menigeen bij het thema van vandaag zal denken: eindelijk komen we dan toch eens tot de 'praktijk'.

Dat is nu allemaal heel aardig, hier bij die schappelijke 'orthodoxen' met hun onverwacht-ruime leer, maar, zegt u, ik hoor er altijd en altijd weer over Jezus, over het kruis, over de opstanding – terwijl het toch ten slotte aankomt op het léven. Ik hoor er nooit wat over de praktijk van het leven, van het gewone leven en van de grote beslissingen waarvoor dit ons stelt. Daarginder heeft men het altijd over het leven, bij die en die pioniers, op die en die vergadering van bewogenen, strijders, activisten. Dat slaat veel meer aan! Dat geeft een voller toon! De waarheid op zichzelf blijft toch een abstractie, en dat terwijl ondertussen de hele wereld in beroering komt! Kunnen we al geen 'geschiedenis maken', zoals de dictatoren zich vermeten, we hebben toch onze taak te vervullen en *onze eigen geschiedenis te verantwoorden* en onze idealen hóóg te houden.

En nu wordt van ons, dienaren der kerk, verwacht dat wij daaraan meehelpen; en tegelijk wordt reeds een steevast antwoord ondersteld, namelijk dat het op het *leven* aankomt en dat het in het leven op de *liefde* aankomt. Dat is het dogma der practici, de algemeen-geldige waarheid der humanisten; en wij voor ons deel zijn mede-gelovigen in dit dogma, al willen wij graag enigszins de evidentie ervan in het licht zien treden.

Zo zie ik nu, in dit licht, mijn taak hierin dat wij over deze dingen strak en straf gaan spreken, omdat juist hiér zulke schier onuitroeibare misverstanden leven.

Men is zo gauw geneigd een dergelijke verkondiging over het gebod der liefde te verlevendigen en te versieren met allerlei beelden en voorbeelden. Maar dan is er het gevaar dat de zaak niet duidelijk wordt, vertroebelen gaat, en het zákelijke inzicht, waarop het bij deze dingen aankomt, wordt niet bereikt.

Daarom zullen we enigszins schools en misschien zelfs droog moeten spreken, want er is met de liefde en met de praktijk van de liefde reeds zoveel gesold en zelfs gedold dat de mens met gewone intellectuele gaven er bijna mesjogge van geworden zou zijn, als hij zich niet gewapend had met een goede dosis achterdocht en scepsis. Nergens misschien zijn de grote woorden zo bedwelmend; zo ergens, dan is hier de *moraal* opium voor het volk¹ en voor elke levende ziel; zo ergens, dan is hier de moraal, vooral ook voor de drang naar klaarheid en eerlijkheid, fataal, ze vervreemdt ons van het reële heden.

Daarom mag geen plaats gelaten aan het verstaan van de liefde als een romantisch, idealistisch gevoel of een sociaal en praktisch beginsel, dat zich programmatig hanteren laat! Daarom geen voet gegeven aan dát humanisme waarbij het ten slotte om de *zelfontplooiing* van de mens te doen is! Wij willen spreken over de *humaniteit*, en dat is gans wat anders! Daar komen we werkelijk in het gebied van de praktijk, waar we zo naar verlangen, én in de werkelijkheid waarin we al duizendmaal vastgelopen zijn. én in het veld, het open veld, waar het Gebod ons steeds weer achterhaalt – terwijl wij vluchten. Hierover kunnen we het althans eens zijn: dat er over de praktijk onpraktisch veel gepraat wordt, ook hierover: dat daarin een list vermoed mag worden (van u en van mij) om al pratende ons al verder van de praxis te verwijderen.

I

De hoofdsom der Wet: "Gij zult liefhebben de Here uw God (...) en uw naaste gelijk uzelf". Dat is nu

‘praktijk’! Dáár hebben we houvast aan. Daar beroepen we ons allen op, nu en dan. Daarmee moeten we leven.

Maar we hebben nog niet één stap in het leven gedaan, of er rijzen vragen, veel nijpender vragen dan wanneer wij spreken over meer abstracte dingen, over ‘geloofs’-vragen, over ‘dogma’s’. Hoe kan nu in ’s hemelsnaam liefde worden *bevolen*? Dat kan men toch niet op commando presteren?! We kunnen nimmer, alleen omdat een of ander wachtwoord is uitgegeven van hogerhand, in de houding der liefde gaan staan. Hoe kan men nu God *liefhebben*, Hem die deze verschrikkelijke wereld onderhoudt? Men kan Hem erkennen, respecteren, – maar liefhebben? En Hij, die het licht zendt in de duisternis... men kan Hem eren, zelfs vereren, – maar liefhebben?

En... wie *is* mijn naaste? Is dat de mede-mens, de mensheid, mijn volksgenoot, mijn rasgenoot? Of de mens-in-nóód?

En... hoe is het mogelijk ‘de’ naaste lief te hebben: ieder willekeurig mens met sympathie en toegenegenheid tegemoet te treden! Wat is dat allemaal voor krampachtigheid? Wie in zulke noties is opgevoed, moet die niet óf een huichelaar worden óf een tragisch gespletene, een met een onvruchtbaar schuldbesef beladene? Ontdekken we hier niet Europa’s trauma? En dán nog: *gelijk* uzelf. Wat betekent dat? Hoe duister en willekeurig klinkt het ons in de oren, juist als we midden in het leven staan! En is het niet of daarachter een fanatisme drijft, erger, dreigender dan dat van de zo te schuwen dogmen?

Daarnaast komen de ‘praktische’ vragen zelf. Wat is liefde – kan liefde ook toornen, slaan, straffen? Moet er geen onderscheid zijn tussen liefde voor de goeden en liefde voor de kwaden? Hoe moeten we het *recht* zien, de orde, de vergelding, als de liefde het ‘ene en grote gebod’ is? – Ik zou u willen vragen (ik zoek in dezen geestverwanten): kunt u óók soms zo ongelukkig en verstoord en ‘hels’ worden, als men met ‘de liefde’ de helse spanningen van ons bestaan tracht te lijmen en te krammen en de verontwaardiging in de doofpot stopt?

De ‘liefde’... Zijn de mensen er wel op aangelegd? En de staat, de maatschappij – moet en kan zij ook daar gelden, is er daar ruimte voor? Rust de bestaande orde niet eerder op de zeven hoofdzonden?² – Ja, en daar raken we misschien het pijnlijkste punt: hangt de vooruitgang niet aan de oerdrift, de afgunst, de ‘moralinfreie’³ vitaliteit? Zou niet door de ‘liefde’ alle historisch leven idyllisch maar ook doods en dodelijk worden? Ach mensen, weten we wel wat we willen, als we, minstens, de humaniteit tot beginsel uitroepen? Is dat reëel, is dat praktisch? is hier niet een geweldig dogma of de uitloper ervan bezig ons leven te tiranniseren? Is er ruimte voor naast de... *lévensruimte*?⁴

Antwoorden we met: er móet ruimte zijn voor de humaniteit, dan staan we meteen voor dat andere: hoe komt het dat de humaniteit uit de ziel van gehele volken radicaal kon worden verdrongen? Zeggen we: er is feitelijk geen ruimte voor, wat betekent dan ten slotte het roepen om de ‘praktijk’? Intussen gaan we ónder in de *onmenselijkheid*. Dat komt doordat de humaniteit is afgesneden van haar wortel: Gods gebod! Maar... hoe prediken wij aan de volkeren Gods gebod? – Ziet u, als we tot de praktijk komen, dan komen we niet in een effen land of op een startbaan, maar eerder in een kleine, enerverende wildernis.

II

In de tweede tafel der Wet horen we: gij zult niet doden, gij zult niet echtbreken, gij zult niet stelen, gij *zult niet* dit en gij *zult niet* dat. Eenvoudig en volstrekt, klaar, af!

Best! Maar waarom eigenlijk niet? Wáárom zou ik desnoods niet doden? Wáárom zou ik desnoods niet echtbreken? Wáárom zou ik desnoods niet stelen...? Ja, waarom niet?

Omdat het niet ‘menselijk’ is? – O, maar het is zeer menselijk! Spengler is niet zo ver van de waarheid, als hij zegt dat de mens het grootste roofdier is plus het grootste intellect, dat de hand een gesublimeerde klauw is.⁵

Past het niet bij het mannelijk wezen om de echt te breken? – O ja, het is zeer ‘man’-lijk, getuige de ervaring!

Waarom, waarom in ’s hemelsnaam zouden we die dingen niet doen? We bedoelen immers niet iets negatiefs, een verwoesting, een verderf. Het is niet dat we daarop uit zijn. We zijn alleen maar niet tevreden met zo’n negatieve regel: niet dit en niet dat. Wat zullen we dan wél doen? – Nu, wij willen ménsen zijn, voluit, eerlijk, consequent, desnoods in uiterste gevaren levende mensen, die leven zoals ze zijn: gloeiende van binnen en gereed zich, lavende en brandende, uit te storten, zich uit te leven! En *waarom niet?*

Maar de anderen? – Wel, die zullen we ontzien, voor zover immer mogelijk; de belangen van mens en mens, van man en vrouw, van heer en knecht zijn lang niet altijd tegenstrijdig! Werpen wij het over de sociale boeg: omdat de ‘samenleving’, de orde het zou vergen, – dan komen we midden in de praktijk en in de ‘praktijken’. Er is geen glans meer aan het gebod *noch* aan zijn schending, omdat het nergens de diepte raakt.

Spreken we die dingen min of meer officieel af, onder geldigheid van zekere spelregels, dan gaat het nog wel goed voor een tijd.

Of zullen we het... andere, het... verkeerde niet doen, omdat het strijdt met het ideaal? Maar idealen wisselen en blijken projecties van ons gemoed! Och, wat een vermoeienis!

Nee. Gij zult niet stelen, gij zult niet doden, gij *zult niet... omdat God het niet wil!!* En daarmee uit! Dát is het geheim der humaniteit, dat wij geen enkele andere grond zoeken voor die humaniteit dan Góds wil! Niet de massa, niet het ideaal, niet de gemeenschap, niet het ras. Het is niet: gij zult niet doden, stelen, echtbreken ten behoeve van de massa, om het ideaal, ter wille van de gemeenschap, voor het ras, maar... omdat God het niet wil, mag en kan en zal het niet.

Dit is de éنية manier om onszelf niet te bedriegen en om elkaar niet te kwellen met willekeurige argumenten. Nietzsche heeft het (niet zonder daaraan te lijden) ontdekt: er is geen grond voor een christelijk *leven* dan de christelijke *waarheid*. Die waarheid los te laten, te bestrijden, ja, te verachten, maar het leven dat eruit opbloeit prijzen, opkweken, verdedigen – dat is op den duur onmogelijk en maakt Europa tot een leugen- en droomfabriek. Oftewel, kan men de humaniteit ánders funderen – of kunnen we neutraal zijn tegenover de wijze van fundering?

Stel u voor een staat die werkelijk zou zeggen: hoe men de humaniteit fundeert laat mij koud. Dan zal men dit zien, dat de gronden waarop de mensen deze humaniteit opbouwen en uitbouwen zó zwak zijn dat, wanneer de een of andere ‘terror’ naar de macht grijpt, heel de humaniteit wordt uitgehold, niet alleen in woorden, maar ook in de zielen der mensen! “Ik ben de *Here*” – dat is het láátste en is álles, op *voorwaarde* dat dit woord ‘God’ en ‘Heer’ een gevuld woord is.

III

Wat Jezus hier zegt, is een antwoord op een vraag van een der schriftgeleerden. “Meester, welk is het grootste gebod in de Wet?” Die schriftgeleerde voelt zich omringd door vele voorschriften. Laten we ons toch vooral daar niet zo ver van af voelen. Ook wij zitten op de een of andere wijze met die vraag, want het leven is ingewikkeld. Het gebod is een hulp tegen de eenzaamheid van het mensenleven, maar... de gemeenschap, de gemeenzaamheid valt ook niet mee! We moeten tenslotte niet duizend dingen doen, maar één ding met kracht. Maar wat zal dat wezen? Wat zullen we doen? – We moeten goed oppassen, we moeten braaf leren, we moeten het vaderland dienen, we moeten onze gaven ontwikkelen en ons werk goed doen, we moeten dit niet en dat niet, we moeten... Nee, het is niet prettig te moeten, en bovendien: dergelijke dingen zegt iedere religie en iedere moraal, en nu gaat het om het voornáámste gebod. Maar als wij uit het verband van de tekst lezen waar het eigenlijk om gaat als Jezus dit antwoord geeft, dan komen wij toch tot de conclusie dat Hij daar niet heeft willen geven in plaats van vele geboden één gebod, niet

in plaats van vele voorschriften één beginsel, maar dat Hij heeft willen *verkondigen* GóD! Gods nabijheid en trouw, het Rijk dat rondom is opgericht.

Dat zullen wij natuurlijk nader gaan bepalen, ook daarvoor zijn wij in de kerk. Het gaat hier om het uitzonderlijke.

We hebben niet met de een of andere god, een opperwezen, een algemeen beginsel of idee te doen bij de humaniteit. Daarom grijpt Jezus bij de vraag van de farizeeër naar 'het grote gebod' terug op het '*Sjema*' van Deuteronomium 6: "Hóór, *Israël*... de Here *onze* God is een *enig* Here"⁶ en herhaalt eenvoudig wat daar aan Israël gezegd wordt: "Gij zult liefhebben de Heer úw God met geheel uw hart en met geheel uw ziel, en met geheel uw verstand en met geheel uw kracht".⁷

Ook dáárom is het gebod der liefde geen logisch of moreel beginsel, omdat het in eerste instantie niet tot iedereen gezegd wordt. "Hoor, Israël." Iedereen kan er een vermoeden van hebben en iedereen kan tot op zekere hoogte ook een verplichting gevoelen die in die richting gaat, maar gezégd, verkóndigd als blijde boodschap en bindend marsbevel is het alleen aan Israël.

Er zijn niet vele goden en niet vele heren, maar als ge dit 'zomaar' aanvaardt, en 'zomaar' in God gelooft, dan zal de humaniteit het niet lang houden. Nee, voor de ervaring zijn er wel degelijk vele heren en vele goden, maar er is maar één God, en deze is de God van Israël, die de humaniteit stelt als gebod.

Als deze God ook onze God is, als wij onszelf aan Hem zijn kwijtgeraakt, als wij onze filosofie en onze ethiek aan Hem hebben verloren... dan hóren wij het gebod. En het gebod is het stille geheimenis van de humaniteit. En het hart van het gebod is evangelie, blijde boodschap, nodiging tot feestelijk leven.

De complexen van onze ervaring worden doorkliefd met: "*Ik* ben de Here uw God". Met dit éne: "*Ik* ben de Here uw God, die u uit Egypteland, *uit het diensthuis geleid heb*".⁸

Hij heeft ons bevrijd uit het diensthuis der demonen. Hij! dat is het geweldige! Hij-zelf is een hartstochtelijk helper!

't Is trouw al wat Hij ooit beval;
Het staat op recht en waarheid pal,
Als op onwrikb're steunpilaren;
Hij is het, die verlossing zond
Aan al Zijn volk; Hij zal 't verbond
Met hen in eeuwigheid bewaren.⁹

En nu zeggen wij allicht dat wij niet weten waarover wij nu spreken – wie is God? – en we zeggen dat we ons niet laten overrompelen door beweringen die onbewezen zijn en onbewezen blijven. Waar haalt de kerk de euvele moed vandaan om ons telkens voor haar waarheid te stellen als voor een *fait accompli*? En we ménen het natuurlijk ook als we zo spreken. Maar toch zijn we niet helemaal eerlijk. We weten méér dan we willen weten; de notie van God, van deze bepaalde, eeuwige Goedheid, hebben we verdrongen uit ons bewuste leven. Maar we hebben er nog een vaag vermoeden van dat we sindsdien eenzaam zijn geworden, eenzaam ook omdat het sindsdien niemand meer ter harte schijnt te gaan of we nog mens zijn en als mens leven.

IV

Dit moeten we allereerst goed met elkaar begrijpen, wil er niet alleen een recht verstaan, maar ook een recht-geordende praktijk, zonder aanstellerij en gemakzucht, in ons leven geboren worden: de liefdedaad Gods, zijn bemoeienis met de mensen, dat Hij Israël heeft uitgeleid, dat Hij in Jezus Christus verzoening heeft aangebracht en in de Heilige Geest nabij ons is, – dat dié liefdedaad Gods de *enige grond* van het gebod is.

Het is niet zo dat Israël eerst logisch komt tot het inzicht: er *kan* maar één God zijn, en dan voortschrijdt tot de ervaring of kennis van zijn liefde. Nee, Israël heeft deze God ontmoet als helper midden in de *geschiedenis*, en waagt nu te concluderen dat Hij de Enige is en dat andere goden onmachtig zijn.

Nog veel sterker geldt dit voor de christelijke gemeente. Zij is door Christus verlost, bevrijd van alle machten en tirannen. Het is niet zó dat de gemeente eerst de godsdienststichters heeft vergeleken en tot de conclusie kwam: Jezus is de beste en het christendom de hoogste religie, – maar het is zó dat de gemeente Jezus Christus heeft ontmoet als de verzoener van haar schuld en nu vanzelf exclusief verstaat dat Hij de énige zaligmaker en helper is, en dat de andere geestesgroten in dit opzicht *onmachtig* zijn. Daarom is het gebod ‘enig’.

Nee, het gebod is geen beginsel, geen principe, maar een vraag om antwoord op de ongehoorde Liefde!

Zo staat dan ook in de Romeinenbrief: “Ik bid u dan broeders, op grond van Gods ontferming, dat gij uw lichamen stelt tot een levende, heilige en Gode welbehaaglijke offerande, welke is uw redelijke” (= logische) “eredienst”.¹⁰ De eredienst die logisch past bij uw staat van *beminden*!

Niet dat wij Hém liefgehad hebben, maar Hij heeft *ons eerst* liefgehad (1 Joh. 4: 10) – dat gaat voorop! Dat is evangelie! En daarin ligt heel het oorspronkelijk geheim van de humaniteit.

En nu, als Israël hoort: “De Here onze God *is* een énig Heer”, dan weet Israël óók dat andere: “Gij *zult* de Here uw God liefhebben met geheel uw hart, en met geheel uw ziel en met geheel uw verstand, en met geheel uw kracht”.

Liefhebben is niet allereerst een gevoel van sympathie, is ook niet allereerst een wijze van handelen, maar *een zijn*, een gesteldheid, en van dááruit een handelen, een doen, namelijk een zóeken van de Ander, die u gevónden heeft. Liefhebben is: een liefhebber zijn, een ‘minnaar’ zijn. Bezig zijn om bij de ander in de buurt te blijven en zijn wensen ten diepste te verstáán.

“Met geheel uw *hart*”. Het hart is niet de zetel van het gevoel, maar het geheimenis van de verborgen mens, van het ik, is het reservoir van de watertoren. Het hart is het centrum, datgene wat wij westerlingen ‘de persoonlijkheid’ noemen. De *ziel*: dat is ons gevoelsleven dat steeds weer zal zoeken te beleven en te onderkennen dat déze God Gód is en ons nabij, merkbaar, in de ervaring, in de bevinding. Het *verstand*: dat is datgene in ons dat steeds zal trachten te verstaan dat déze ‘menselijke’ God God is van eeuwigheid. Alle *krachten*, “geheel uw kracht”: dat is ons wilsleven, dat steeds weer zóeken zal iets te doen wat van dit wonder getuigt dat deze God onze God is, de Heer aller werelden, die ons activeert.

Dát alles vloeit voort uit die heimelijke beslissing van het ik, van het hart. En die beslissing moet zijn ‘gans’! Verticaal gans, dus totalitair, horizontaal gans, dus levenslang! In alle dimensies van het ons gegeven bestaan.

“De liefde is een onverliesbaar goed.” “Die liefde vergaat nimmermeer.”¹¹ Wij zijn uitgenodigd daarop te *antwoorden*. Zo luidt het eerste en grote gebod. De Liefde is het opgerichte teken van de wáárheid der goddelijke genade. En de humaniteit is de afglans van dit teken in de wereld, tot in de verste uithoeken. Het ‘gij zult’ is geen gebod zonder meer, het is tegelijk een belofte: als mensen die door Mij gevonden zijn, zult gij Mij zoeken te dienen. Gij zult het doen, gij zult u niet kúnnen onttrekken, gij *zult* het niet kunnen laten, gij zijt nu vrij, om...

De Wet zelf is een stuk van het evangelie der bevrijding.

Dit is het eerste en grote gebod: blijf bij uw Bevrijder...

V

Nu komen we dan toch in grote moeilijkheden: door dat ‘eerste’ en dat ‘tweede’ gebod, die ‘gelijk’ zijn!

Inderdaad, nu komt de grote moeilijkheid. Want in welke zin kan er nu sprake zijn van een *tweede* gebod, waar het eerste volstrekt, alles-omvattend is! God roept zelf: het ganse hart, de ganse ziel, het ganse verstand en de ganse kracht. Dat is toch álles, dat eist ons toch helemaal op? Hoe kan men nu diezelfde liefde ook nog op de naaste richten? Is het niet of de humaniteit door dit spreken juist definitief wordt afgesneden?

De mensen vonden hier allerlei op, gij en ik vonden er het onze op. Dat moet ge zo verstaan, beweerden sommigen: eigenlijk is de naastenliefde zélf de liefde tot God. God, dat is de uitdrukking voor het ideaal der broederschap... O nee, wij ontkennen Hem niet, integendeel, maar we moeten Hem 'postuleren'!¹² – En dan gaan ze zo snel mogelijk over tot de orde van de dag en gaan de humaniteit beoefenen. Dat 'gelijk aan' in de tekst betekent 'hetzelfde', zeggen ze. Godsliefde en mensenliefde zijn twee woorden voor hetzelfde morele gevoelen en handelen.

Heus, als we dat nu allemaal heel braaf ident verklaren, dan zullen we eens zien hoe goed het voortaan in de wereld gaat. (Faust zegt ergens: "Entschlafen sind nun wilde Triebe. / Es reget sich die Menschenliebe, / Die Liebe Gottes regt sich nun".¹³ Dat gaat maar zo?!)

Maar in waarheid zou dit zijn een waarden en verabsoluteren van de méns. Een verheffen van de mens, van die arme, hulpeloze verdrukte, van die broeder in de ellende, die kameraad in de wanhoop. Een lof van de mens, de verwante, de rasgenoot, de volksgenoot, zoals hij ons op zijn zondags tegentreedt in de ordeningen van staat en maatschappij. Dat en niets anders bedoelt het ident verklaren van Godsliefde en mensenliefde. De Godsliefde wordt tot een ideologie.

Deze gewelddadige uitleg, deze zeer geestelijke en zeer fijne knoeierij, kost de volkeren intussen het geluk, het mogelijke geluk in het mogelijke Rijk. Want Godsliefde en mensenliefde ident te verklaren is de *onttroning* Gods en daarmee de ontleding bij uitnemendheid. Het is een door en door fatsoenlijke wijze om Hem de deur te wijzen, de dingen zelf te beheren, 'God' te gebruiken als kracht om tot iets anders te komen en onder elkaar alleen te zijn, gesteund door deze ideologie. 'O, Wezen, daarboven in het geluchte, wij hebben kennisgenomen van uw bestaan en uw pretenties, maar... wij weten dat wij op aarde praktisch vrij zijn om uw Wet op onze manier te vervullen, en lief te hebben diégenen met wie wij praktisch te maken willen hebben. Wij hebben te maken met de ménsen en U, nu ja, we weten niet eens gedocumenteerd of U eigenlijk wel bestaat, en daarom... we hebben – praktisch gesproken – niets met U te maken hier op aarde.' Het schijnt humaan de eigenlijke Godsliefde met mensenliefde ident te verklaren, maar het is een gecamoufleerd en boosaardig atheïsme! En het is zo vreselijk gevaarlijk, omdat wij gewend raken opportunistische argumenten te gaan gebruiken, zodra de laatste vraag van het leven op zulk een gemoedelijke wijze wordt opengelaten.

Dat wij tot een wereld zijn geraakt die is zoals zij nu is, waar de humaniteit geen voet meer aan de grond krijgt, ja, eventueel van 'overheids'-wege bestraft wordt, komt door een uitgeholde humaniteit, een humaniteit waaraan het gehéimenis ontbreekt, namelijk het gebod Gods, namelijk dat de liefde tot de naaste de navolging is van Eén die wij liefhebben omdat Hij ons ééerst heeft liefgehad. Het geheim der humaniteit is de *imitatio Dei*, de navolging Gods.

Een gevaar dat van de andere zijde dreigt, en waar veel orthodoxie en ook het monnikenwezen in is blijven steken, is dit, dat men zozeer het eerste en tweede gebod *uit elkaar trekt*, dat het gebod van de naastenliefde een aanhangsel wordt van het zogenaamde religieuze leven, alsof religie een zelfstandige waarde was.

Dan neemt men het gebod ter hand als een middel om zichzelf te trainen in de deugd en in de godsvrucht, als een wijze van 'self-realisation', om met Tagore¹⁴ te spreken, als een manier om een heilige man of een heilige vrouw te worden, beantwoordend aan de Wet. Zoals alle monnikenwezen min of meer doet, het christelijke zo goed als het boeddhistische, ondanks de overigens radicale verschillen.

Kijk, dit is nog geraffineerder: dat men de Wet gaat gebruiken als gebruiksaanwijzing om een vrome kerel, een religieuze held te worden! Ook daar is het geheim der humaniteit verstoord.

VI

Wij houden ons aan de bijbel, die zegt: “En het tweede, daaraan gelijk, is...” Gelijk in functie, gelijk in richting!

De humaniteit moet er zijn! Waar deze niet is, daar is ook het leven Gods niet! Want déze God is zelf... humaan.

Des Heren wet nochtans
Verspreidt volmaakter glans,
Dewijl zij 't hart bekeert.

Zijn wil, die 't hart verheugt,
Eist zuiverheid en deugd,
Verlicht de duist're ogen.¹⁵

Waarom?

Hij is het, die verlossing zond
Aan al Zijn volk; Hij zal 't verbond
Met hen in eeuwigheid bewaren.

God – ‘Hij is het’. Maar dan moet de humaniteit er óók zijn en bloeien gaan. Dan is dit tweede gebod geen relatief gebod, maar even absoluut als het eerste, met het eerste verenigd.

Het woord ‘gelijk’ slaat op de wezenseenheid tussen de liefde tot God en de liefde tot de naaste.

Doch... in de orde is de mensliefde niet de eigenlijke Godsliefde, maar de liefde tot God is eigenlijk mensliefde, namelijk tot Deze die tot ons is gekomen in dit leven om ons lot te delen, tot Hem van wie wij, om zo te zeggen, niets weten dan *zijn* humaniteit.

Hier klopt het geheim van de humaniteit. En van de tijd!

Wij willen trachten dit nu nader te verklaren.

“Het tweede, daaraan gelijk, is: Gij zult uw naaste liefhebben gelijk uzelf.” Daarin ligt de zin van de tijd.

De christelijke gemeente heeft in deze wereld altijd gestaan in het geloof dat zij met Christus verenigd was en erfgenaam van een ongehoorde toekomst. Maar zij heeft tegelijk beleden dat nog niet verschenen is wat zij zijn zal,¹⁶ dat ze nog is “verwachtende zijn komst”.¹⁷

In die *tussentijd* moet zij léven. En wat is haar leven? – Dienst aan de mensen, heel haar leven lang, op allerlei manieren, die evenwijdig lopen maar elkaar ook kunnen kruisen, die spanning geven en waarin wij een keuze moeten doen. Het is een gewemel van ondernemingen. Het is menselijk, vaak al te menselijk.¹⁸ Maar het is een teken dat het ganse leven is uitgespannen op het stramien van de dienst aan de naaste in dit interim.

Misschien is ‘dienst’ nog te hoogmoedig van toon, nog te veel uit de hoogte van iemand die te geven heeft. En ik vraag mij af of we niet te willekeurig en te plotseling met deze naasten-liefde komen aandragen. We hebben immers altijd reeds met hem gelééfd, hij is naast ons verschenen, telkens weer, en wij kwamen hém het naast telkens weer, maar beseffen we wel genoeg dat we zélf eigenlijk *niet leven zonder hem*, dat we mens worden dóór de medemens, dat we in verhoudingen leven? Hoe nuchter en rijk, hoe bloed-echt en verheven is het bestaan zelf als samen-zijn, samen-komen, samen-leven met de ander! En hoeveel beter begrijpen wij dan wat we reeds eerder hoorden, namelijk dat

Gód zegt: gij *zult* liefhebben. Het is werkelijk genade, het is werkelijk de wijze waarop we zélf *mens* kunnen zijn, *mens-in-verhouding*, mens-metterdaad-in-het-leven, in de tijd.

Het gebod is voor de ander en voor mij ten leven, het scheidt de enig-mogelijke *staat des levens*, die van waarachtig bevrijd-zijn uit de isolementen van de 'ziel', het 'geluk', de eeuwige 'zaligheid', het uitgeleid-zijn uit de kommer over ons eigen 'groeien', onze eigen schuldenlast (eenzaam om te dragen!), uit de ziekelijke aandacht voor onze eigen belevenissen, vóórgevoelens, herinneringen. In deze 'staat des levens' gaat het geheim der humaniteit open als het geheim dat kwalitatief *van meet af* ons mens-zijn heeft bepaald. De 'ziel', het 'geluk', ook de 'schuld', van de enkeling op zichzelf, is een abstractie geweest. We hebben het altijd te zwaar gehad en te licht genomen; we hebben in de lichtbeeldenwereld van het individualisme verkeerd. Het gebod sleurt ons daaruit. Daarom is het gebod genade. Daarom is het de ontsluiting van het werkelijke, 'menswaardige' leven. Het gebod zet de stille lichtbeelden in filmische beweging; alleen in de beweging der verhouding bestaat er überhaupt zulk een wezen dat men mens zou kunnen noemen.

De dienst aan de naaste is níet bedoeld om hem te verbeteren, om de naaste het leven gemakkelijker te maken. Nee, het is veel méér: het is een wijze om God te *loven* en te prijzen voor zijn onuitsprekelijke gave. Voor ons, als wachtenden op Christus' rijk, is het gebod der naastenliefde een wijze waarop wij God-zélf eren en prijzen, en dáárin en zodoende onze dankbaarheid uiten voor het feit en de nabijheid van de naaste, die ons in vele gestalten levenslang reeds gezegend *heeft* en die wij op onze beurt mogen helpen en dienen, als het uur van onze kans slaat.

Niet doden, niet stelen... omdat Gód voor ons en voor de ander plaats heeft bereid in deze wereld en in de toekomst. Niet lasteren of kwaadspreken, niet de ander zien als object, bijvoorbeeld als seksueel object, maar steeds als persoon, als onherhaalbaar wonder-schepsel, als de ander die op de verhouding tot zijn naaste is aangewezen, en daarin ook zelf eerst recht mens kan worden! Maar dit alles toch weer niet om een ideale wereld op te bouwen, maar om van de *Ideale Wereld*, die er is en die ons dagelijks verzadigt met vreugde, te getuigen. Met het houden der geboden willen wij van Gods werkelijkheid getuigen. De vervulling van het tweede gebod bedoelt te zijn de lof van Hem, die de '*humanitas*', de menselijke natuur heeft aangenomen, en voor de mensenkinderen een toekomst, zijn toekomst, heeft geopend, de toekomst die niet anders zijn kan dan de openbaarwording van het wonder waaruit wij nu en hier, van uur tot uur, léven!

Wij zingen, wij hebben een liturgie, maar het eigenlijke zingen van de gemeente is het zingen van de *daad*! De eigenlijke liefde, die in lof overslaat, is het getuigen van die werkelijkheid der liefde Gods. Het moge zeer verborgen zijn, bedekt door misverstand en misvatting, er gaat een voortdurende stroom van dienende kracht door de wereld op de maatgang van de tijd. En daarom is het eerste waarmee wij de naaste dienen: *het getuigenis* aangaande Christus. Daardoor komen we mét Hem bij de Oorsprong van de humaniteit.

In alle eenvoud! Want hier hebben wij – te midden van de wankele en telkens weer wijkende funderingen van het mens-zijn – te doen met het goddelijk antwoord op de vraag: wat *is* de mens? De werkelijke mens bestaat alleen voor God, in zijn betrekking tot God. De werkelijke mens looft God – in die ontmoeting met de medemens, in het mede-mens-zijn. Deze mens zijn wij *niet* en daarom moet elke humanistische zelfinterpretatie iets gekunstelds houden. De werkelijke mens is Jezus Christus. En Hij is gekomen in deze wereld; Hij staat daar als Gods aanklacht tegen de onmenselijkheid der mensen, én Hij gaat daar als Gods genadige presentie te midden van onze onmenselijkheid. Dat is, als we het woord mogen wagen, *Gods humanisme*, de hemelse humaniteit, waarvan wij dagelijks leven, in de vergeving der zonde. Daarom is het eerste werk waarmee wij de naaste dienen zullen: het getuigenis van Christus.

Als wij hem dat getuigenis willen 'besparen', willen onthouden, dan zou dat níet humaan zijn, ja, de meest fatale inhumaniteit betekenen. We getuigen (wilverstaan?) niet aangaande éigen

'christelijkheid', maar aangaande *Christus*. Het getuigenis is geen bekeringsijver, veeleer een gróet, een verzekering: ook gij hoort bij Hem!

Het helpen is geen helpen en het geven geen geven, indien wij geen getuigenis geven van de liefde Gods, die in deze wereld verschenen is en ons draagt door het woord zijner kracht. Wij getuigen aangaande Jezus Christus zelf en bij dat getuigenis voegt zich de *bijstand*, concreet en incidenteel, als teken van het kómdende Rijk. Niet om de wereld te verbeteren of om te scheppen in een nieuwe wereld. Dat kan de christelijke gemeente zich niet ten doel stellen, al draagt ze gaarne haar deel bij. De bijstand is: concreet en incidenteel. Men vraagt niet naar wat het uithaalt, maar doet het omdat men het niet laten kán, omdat men zó God kan danken voor zijn onuitsprekelijke gave! Zo is het in tijden van nood; maar het zijn immers altijd weer nooddijden voor velen, die onder onze ogen verkommeren zouden, als onze ogen niet werden geopend?

Dit liefhebben leeft in zuiverheid slechts bij ogenblikken, en zo komt opnieuw, maar nu anders, de vraag op: is er plaats voor in de staat? in de maatschappij? in de bovenpersoonlijke verbanden? Kunnen wij het daarin aanbrengen?

We zouden hier moeten antwoorden: dit zijn der liefde is niet het zijn van de staat (al is het anderzijds hetgeen waarop de staat *doelt*, zo zeker als Christus ook Heer is over het staatsbestel). Maar staat en maatschappij moeten minstens *ruimte* scheppen voor deze humaniteit, ruimte om het geheimenis der humaniteit te laten gelden, waar zij zelf die niet realiseren kunnen vanwege het koken en kolken der natuurdriften en de desperate noodzakelijkheid van machtsoefening en gewelddadigheid. Is die ruimte er niet, dan is de tirannie op komst.

Er zijn allerlei soorten en graden van tirannie. Er zijn er waaraan wij ons ergeren. Er zijn er die ons lastig zijn. Maar er zijn ook soorten die ons het hart doorwonden. En welke tirannie doorboort ons het hart? – Die de humaniteit *strafbaar stelt!*

Daar kan rondom ons zijn een tirannie die ons verhindert onze eenvoudigste plicht van naastenliefde uit te voeren, die straf stelt op hulp aan onschuldigen. Dit stelsel, dat de humaniteit vervolgt (dat schrale beetje humaniteit dat nog in ons is), is een zielsverkrachtende en het-gebod-schendende levensvorm, die onder het masker van orde en organisatie de meest radicale rebellie tegen God pleegt, en die in een volkomen *wanorde* móet eindigen. De humaniteit wordt ten slotte strafbaar gesteld, zoals eertijds het christendom. En zelfs daarin is nog een herinnering aan de affiniteit, aan de Oorsprong, aan het geheim der Wet.

Zo hebben onze vaders eertijds de dwingelandij van Alva¹⁹ niet kunnen dragen. Om allerlei redenen niet, maar toch wel ten diepste omdat de overheid zich niet alleen zelf on-menselijk gedroeg, maar ook de humaniteit in de mensen waanzinnigerwijze bedreigde, alsof niet juist de schending van het gebod het wezen en het welwezen van de staat bedreigt.

Daarom is het dat Marnix de Zwijger in de mond legt:

Dat ik toch vroom mag blijven,
Uw dienaar t' aller stond:
de tirannie verdrijven,
die mij mijn hart doorwondt.²⁰

Dat weegt zwaarder dan de tirannie waaraan wij ons ergeren of die ons alleen maar lastig is. Nee, déze tirannie, die dan over ons is, is het schrikbewind dat ten nauwste samenhangt met de simpele vraag naar het wezen van het gebod, naar het geheimenis van de humaniteit. Het is het bewind dat verschrikt, omdat het automatisch God en mens in één adem veracht.

Maar nu in ons particuliere leven. Wie is mijn naaste?

Zo vroeg eens een schriftgeleerde aan Jezus, en hij kreeg toen de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan te horen (Lucas 10: 30vv.). Er ligt daar een man, neergeslagen door rovers, en de priester en de leviet gaan voorbij, verdiept in hun cultische roeping, haastig omdat ze op tijd in de tempel moeten zijn. Dan komt een zekere Samaritaan en helpt hem. Deze gaat hem niet voorbij. “Wie dan van deze drie dunkt u de naaste geweest te zijn van degene die onder de moordenaars gevallen was?” vraagt Jezus die schriftgeleerde. En hij antwoordt: “Die barmhartigheid aan hem gedaan heeft” ... Gij hebt recht geantwoord, zegt Jezus.

De naaste, dat is allereerst de zegenaar en niét de gezegende. Niet die arme ziel die daar op de grond ligt, maar de Samaritaan. De *naaste* – zijn *gestalte* is een *vertolking* van het *evangelie*, niet van de Wet. Het is een rijkdom dat hij er is, hij herinnert mij aan God, aan Christus, aan het komende Rijk. We zien: het is radicaal anders dan wij gewend zijn te denken. Vraagt men nader: wie is mijn naaste, dan is het niet degene die voor mijn deur, voor mijn voeten wordt gelegd, de ellendige die ik helpen moet... Nee, de naaste is hij die er het naast aan toe is, die er het dichtst bij staat, die het dan ook *doet*. De naaste is niet een figuur uit een situatiebeschrijving, maar de effulgeratie²¹ van het moment.

Het gebod geschiedt: maak uzelf tot naaste!

De Samaritaan was de naaste, omdat hij zichzelf tot naaste maakte. Doe desgelijks! Niet het slachtoffer is de naaste, maar gij zijt de naaste van het slachtoffer. Wij waren toch ook niet de naasten van Christus, maar Hij heeft zich tot onze naaste gemáákt! De humaniteit Gods is het geheim van ons niet-voorbij-gaan.

De vervulling van het gebod geschiedt dus gans anders dan men zich dat zo gemeenzaam voorstelt. Het is niet zó dat de werkelijkheid ons overvalt met allerlei indrukken, zodat wij ten slotte bewogen worden en zeggen: we kunnen er niet tussen uit, dit móeten we doen – maar het is zo dat God de Here ons de naaste aanwijst, nee, ons *als* naaste aanwijst. Zoals ‘liefhebben’ een begrip is in de Schrift dat men op het gevoel niet kan vastleggen, zo is de ‘broeder’ niet de volksgenoot, niet de rasgenoot – o nee, lang niet zo beperkt! – maar degene die God mij aanwijst, opdat ik Hem verheerlijken kan in de daad aan deze bewezen. In de daad, met of zonder gevoelens van sympathie, en zonder theorieën over liefdadigheid. “Voor zover gij dat een van mijn minste broederen gedaan hebt, zo hebt gij het Mij gedaan” (Mat. 25: 40).

In de praktijk van het leven, onder het onrecht, onder de terreur, tijdens de verdraaiing van alle maatstaven en de verkrachting van de gewetens, zal moeten blijken wat het betekent de broeder te zien, zelf de naaste te worden. Meest ontwaken wij te laat; vaak blijft ons niet anders dan het berouw over ons verblinding over:

Wir, Söhne frommer Geschlechter,
einst des Rechtes und der Wahrheit Verfechter,
wurden Gottes- und Menscheverächter
unter der Hölle Gelächter.
Wir lernten es billig zu lügen,
dem offenen Unrecht uns fügen.
Geschah dem Wehrlosen Gewalt,
so blieb unser Auge kalt –
Brüder sahen wir in größter Not
und fürchteten nur den eigenen Tod.

Zo heeft Dietrich Bonhoeffer (zelf betrokken bij de aanslag op Hitler in 1944, ter dood gebracht met de strop in het concentratiekamp Flossenbürg) de schuld van het Duitse volk plaatsbekledend beleden – hij die in de navolging van Christus geleefd heeft, wellicht meer dan enig ander mens van deze tijd, om God te loven in de dienst van de ontrechten, en die zich uitstreckte naar de grote, diepe broederschap.

Wir Trotzige und wir Verzagte,
wir Unschuldige und wir schwer Verklagte,
von langem Allein-sein tief Geplagte,
Bruder, wir suchen, wir rufen dich. –
Bruder, hörst Du mich?²²

De vervulling van het gebod bestaat, omdat er een gemeente van Christus bestaat! De humaniteit blijft niet, beklijft niet, als ze van haar wórtel is afgesneden, al heeft ze nog een nabloei.

Het is niet zo: laat de kerk maar inkrimpen of creperen, wij hebben het brevet van de naastenliefde, want ‘men’ weet niet waarover men het heeft, al leeft men nog humaan.

Het is ook niet zo: laat er maar zo’n vroom instituut wezen, doch daarnaast, als het eigenlijke, hebben wij de naastenliefde.

Maar Kaïn en Abel dan?! Hoe gaan zij tezamen in het veld?

Zullen we er maar het beste van hopen? – Nee en nog eens nee. Alléén vanuit de kerk, dat is vanuit de ruimte waar de mensen déze God ontmoet hebben en ontmoeten, – alleen van daaruit is er de rechte gehoorzaamheid en blijft er iets van de naastenliefde als vorm van dank- en lofzegging aan God, ook in de maatschappij, op duizend plaatsen, in talloze ontmoetingen, verhoudingen, verbindingen, als vóórteken van het Rijk, dat komt om de ganse aarde te vervullen, als niet meer de een tot de ander zal zeggen: “Kent de Here, want zij zullen Hem allen kennen van hun kleinste af tot hun grootste toe, *want* Ik zal hun ongerechtigheid vergeven en hun zonden niet meer gedenken” (Jer. 31: 34).

Hoor, Israël – hoor gij, gemeente –, de Here – onze Here – is een enig Here en daarom zult gij de Heer uw God liefhebben, daarom zult gij de naaste liefhebben gelijk uzelf. *Gelijk* uzelf. Kennen, rechtdoen, helpen en dienen zult gij hem die u tot naaste werd. Gelijk uzelf. Let op deze analogie! Wat betekent dat? – Wel, dit: dat, hoewel niet iedereen tot de kerk behoort, niemand buiten de kerk gebannen is. Dit is het geheimenis der kerk, dat in deze wereld, die door God is bezocht – of zij het weet of niet –, die door Hem wordt gedragen – of zij Hem daarvoor dankt of niet –, Christus de menselijke natuur heeft aangenomen en dat dit iédereen aangaat, of hij gelooft of niet gelooft, of hij dichtbij of veraf staat.

De mens als zodanig wordt nergens in het hart getroffen, in zijn wezen geraakt als degene die bedoeld wordt, dan juist hiér. Niet de nationale, niet de sociale, niet de religieuze mens, maar de mens-als-zodanig wordt in de *menswording* van Christus, in de humaniteit Gods, aangenomen en aangesproken. En zie, als ik dat nu merk en mijn mede-mens, mijn ‘broeder’ aanzie in Christus, dat wil zeggen als ik hetzelfde hoop voor hem als voor mijzelf, als ik waarachtig in mijn hart die vraag heb: waarom hij niet en ik wel? Waarom zou dit ‘Hoor Israël’ niet voor hem en wel voor mij gelden? – Zie, dán heb ik werkelijk zonder praatjes en zonder suggestie lief, gelijk ik mijzelf liefheb. Ik heb mijzelf toch ook eerst recht lief in de omvatting van de kerk, als lid van Christus’ lichaam,²³ ja... zó alleen kan ik mijzelf verdrágen! Als ik dan een andere arme ontmoet, evenzeer gebonden in de moeite van deze wereld, en ik zie hem aan gelijk ik mijzelf beschouw, dan heb ik hem lief, dan word ik straks, metterdaad, in het beslissend moment herschapen tot zijn naaste.

Twee geboden? – Nee, ze zijn één gebod, maar met een tweeledig antwoord. Het eerste is: liefde tot God, het tweede is: loven van God door dienst *als naaste* aan de ander.

Ziet, het is één gebod, het is de glorierijke beëindiging van onze eenzaamheid, van ons autoriteitsloze bestaan.

Dán geloof ik dat het gebod ruist van beloften, van Gods mogelijkheden: ge zult leven, mijn menskind, ge zult *léven* gelijk het Woord het zegt, als ge blijft bij het wonder der genade. Als ge geen vrome wordt, maar een zondaar blijft voor God. Als ge geen *held* wordt, dan zult ge geduchte daden doen.

Ja, ge zult leven, uw eigen stomme natuur te boven – hoewel ge zo'n complexe zelfkweller zijt – voor zover ge *dit* hoort: "Hoor Israël, Ik ben de Here uw God" ... voor zover ge bij alle geboden hoort: "Ik ben de Here", de oorsprong, de wortel, bron van een humaniteit die de ganse wereld heeft omvat. De Here is waarachtig niet een '*Kaputmacher*',²⁴ maar Hij is degeen die ons aanzegt: "Mijn juk is zacht en mijn last is licht".²⁵ En nu gaat het goed.

En juist omdat zijn juk zacht is en zijn last licht, juist daarom kunnen wij het geheimenis der humaniteit dragen, zonder er tragisch aan te bezwijken of er frivool onderuit te schieten. Door in nuchterheid te doen de daden die God ons te doen beduidt, behoeven wij niet weer te vluchten in de een of andere krampachtige opzet tot verbetering van de wereld, en evenmin toe te vallen aan de een of andere speculatieve godsgedachte, die ons aan de wereld ontrukkt, maar staan wij met onze beide benen op de aarde en blijven in het vlees en betrachten in de vervulling van het gebod de *lofzegging* Gods. Niet een eigenmachtige maar een gehoorzame lof van Hem die ons tevoren zo uitnemend heeft liefgehad, juist toen wij boosaardig en haatdragend waren.

Zoekers, strevers, jonge mensen, die in u voelt de trek naar zedelijke volmaaktheid en die door uw omgeving en door uw ervaring gehóond wordt, omdat dit de tijd is waarin reeds het simpelste fatsoen een geesteswonder schijnt – gij zult weliswaar niet volmaakt wórdén, maar integendeel, gij zult volmaakt *zijn*, onmiddellijk in het uur, in elk uur dat gij in de bijstand van de naaste bezig zijt God te loven; ge zult in u bevinden "*the sweet, sweet rapture of God himself*" (Kelly),²⁶ gij zult in een leven leven dat een ander en uzelf verbaast door *zijn volledigheid*: zijn vreugden zijn meeslepend, zijn vrede is diep, zijn macht is veroverend, zijn deemoed is echt, zijn liefde is bloeiend, zijn eenvoud is die van een kind, van een engel. Ja, in het ogenblik, in de voltrekking, in de liefdedaad zelf leven wij het eeuwige leven in de tijd, naar *de gelijkenis van de engelen*: "Looft de Heer, zijn engelen, gij krachtige helden die zijn woord doet, door te gehoorzamen de stem van zijn woord" (Ps. 103: 20). Momentaan, factisch, anticiperend is de humaniteit de ontvouwing van het mens-zijn, tot waar het zichzelf overschrijdt en op aarde de dienst van engelen, van boden verricht: "Zijn ze niet allen dienende geesten, die uitgezonden zijn tot hulp van hen die de zaligheid beërven zullen!" (Hebr. 1: 14) – zo wordt alweer gezegd van de engelen, én van ons in een lichtende gelijkenis! Van ons! bij tijden! lichtend! lichtend als dienst, dienst vanuit het binnenvuur, de geestdrift, de lof, de ons gans vervullende jubel, jubel om God! Dit alles in het moment en *dan* volkomen.

We doen er goed aan niet te veel te praten over de praktijk, namelijk wanneer het ons werkelijk ernst is met de praktijk die de Heer ons wijzen zal. In het ogenblik, naar zijn behagen.

We moeten goed weten dat de humaniteit Gods gebod is van uur tot uur en de gestalte aanneemt van dienst.

We mogen hierbij verstaan dat de vervulling van dit gebod opwast uit de geestdrift, de meeslepende geestdrift voor het aangezicht Gods, opwast "uit de overvloed des harten".²⁷ We mogen te midden van onze eigen verkalking *jong* zijn als de engelen, en in het bestemde uur als dienende geesten op de aarde gaan, gezonden als bliksemschicht en zonnestraal, als regen en dauw.

We staan met beide benen op de aarde, en hebben handen vol werk, en we zijn heilig omdat, voor zover en zolang wij verrukt zijn van God, we *zijn* goed als we de naaste *zijn*.

Is het een kwaad teken als we weinig praten over de praktijk? – Klaar klinkt het gebod zelf! Het *hoe* is door praten niet op te klaren: wie de vervulling vindt, is vervuld en tot volmaking gekomen in dat ogenblik. Wie vraagt nog naar leefregels? We zullen er toch werkelijk goed aan doen, nietwaar, niet te veel te praten over de praktijk. Diaconen zijn zwijgzaam, en verpleegsters gaan stil hun weg, en zelfs padvindders staan niet te zwetsen als er iets gedáán moet worden, onmiddellijk, met inzet van alle aandacht. Juist omdat het geheim der humaniteit verborgen is in de menswording Gods, is zij van buiten niet te onderscheiden van velerlei dat erop lijkt. Of wij werkelijk de naaste zijn en de medemens werkelijk helpen – het staat te beoordelen bij God. Vóór ons ligt de ruimte en boven ons straalt de autoriteit van Hem die ons heeft liefgehad.

Voorwaarts! in het leven! en waar we een minuut waarlijk *goeddoen*, méns zijn, mens voor God, daar zijn we een minuut waarachtig het eeuwige leven deelachtig!

Noten

1. Verwijzing naar de uitspraak van Marx over godsdienst, die in een ingeburgerde (op Lenin teruggaande) maar niet correcte vertaling luidt: 'Godsdienst is opium voor het volk'. De juiste vertaling van Marx' zinsnede is: 'Godsdienst is opium van het volk'. Karl Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* (1844).
2. De zeven hoofdzonden zijn: hovaardigheid, gierigheid, onkuisheid, nijd, gulzigheid, gramschap en traagheid. Deze zeven worden vanouds 'hoofdzonden' genoemd omdat ze vele andere zonden veroorzaken.
3. In de tweede paragraaf van *Der Antichrist* (1895) schrijft Friedrich Nietzsche: 'Nicht Zufriedenheit, sondern mehr Macht; nicht Friede überhaupt, sondern Krieg; nicht Tugend, sondern Tüchtigkeit (Tugend in Renaissance-Stile, virtù, moralinfreie Tugend)'.
4. Ongetwijfeld een toespeling op de door de nazi's in Duitsland gewenste '*Lebensraum*'.
5. Oswald Spengler, in *Der Mensch und die Technik* (1931).
6. Zie Deut. 6: 4.
7. Zie Deut. 6: 5.
8. Zie Ex. 20: 2.
9. Zie psalm 111, vers 5 (1773).
10. Zie Rom. 12: 1.
11. Zie 1 Kor. 13: 8.
12. Verwijzing naar Kants overweging dat God, hoewel voor de rede onvatbaar, er moet zijn, wil er van enige ethiek sprake kunnen zijn.
13. J.W. von Goethe, *Faust I* (1808), regels 1182vv.
14. Rabindranath Tagore (1861-1941). Indisch dichter en filosoof. Kreeg de Nobelprijs voor literatuur in 1913.
15. Eerste en laatste drie regels van psalm 19, vers 4 (1773).
16. Zie 1 Joh. 3: 2.
17. Zie 1 Kor. 11: 26.
18. Zinspeling op de titel van een van Friedrich Nietzsches boeken: *Menschliches Allzumenschliches* (1878).
19. Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582), was de militaire steunpilaar van Karel V en Philips II in hun strijd tegen de Reformatie. Philips stuurde hem na de Beeldenstorm (1566) naar Nederland, alwaar hij streng en onbuigzaam optrad (1567-1573).
20. Philips Marnix van Sint-Aldegonde. Zie gezang 301, vers 6 (1938; *Liedboek* 411).
21. Uitstraling, uitblikseming.
22. Dietrich Bonhoeffer (1906-1945), Duits theoloog, verzette zich tegen het Hitler-regime, werd in 1943 door de Gestapo gevangen genomen en kort voor het eind van de oorlog in het

concentratiekamp Flossenbürg ter dood gebracht. De gedachten zoals hieronder weergegeven stammen vooral uit zijn *Widerstand und Ergebung*, brieven in 1944 in gevangenschap geschreven. Het boek verscheen in 1951, de Nederlandse vertaling, *Verzet en overgave*, in 1956. Miskotte citeert de gedichten heel vrij.

23. Zie 1 Kor. 12: 12-27.

24. 'Jesus ist kein Kaputmacher', uitspraak van Joh. Chr. Blumhardt (1805-1880), Duits luthers predikant, die ook gebedsgenezer werd.

25. Zie Mat. 11: 30.

26. Thomas R. Kelly (1893-1941), Quaker-theoloog, hield in 1939 de William Penn Lecture over het onderwerp '*Holy Obedience*': 'Young people, you who have in you the stirrings of perfection, the sweet, sweet rapture of God within you, be faithful to Him until the last lingering bit of self is surrendered and you are wholly self-possessed'.

27. Zie Luc. 6: 43.